

SO'Z MULKINING SULTONI ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Omonova Nargiza Alimovna
Mirzo Ulugbek tumani 120-maktab
o'zbek tili o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada so'z mulkining sultoni Alisher Navoiyning hayot yo'li va ijodi haqida so'z yuritiladi, uning o'ziga xos xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: nasr, nazm, g'azal, hamsachilik, devon, adabiyot.

Temuriylar saltanatiga tegishli Xuroson mulkining markazi – Hirotda tug'ilib, shu yerda umrining asosiy qismini o'tkazgan shoir Navoiyning otasi G'iyosiddin Bahodir temuriylar xonadoniga yaqin bo'lgan. She'r zavqi va iste'dodi erta uyg'ongan Alisher etti yoshidayoq Farididdin Attorning 'Mantiqut-tayr' asarini yod olgan, Sharafiddin Ali Yazdiy nazariga tushgan. Mavlono Lutfiy yosh shoir iste'dodiga yuqori baho bergan, Kamol Turbatiy e'tirofini qozongan.

Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad kabi ustozlardan ta'lim olgan, Abdurahmon Jomiy bilan ijodiy hamkorlikda bo'lgan. Navoiy 1469 yilgacha temuriylar orasidagi ichki nizolar sababli Hirotdan chiqib ketishga majbur bo'lgan.

Husayn Boyqaro Xuroson taxtiga o'tirgach (1469), Navoiy hayoti va ijodida yangi bosqich boshlanadi. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga 'muqarrabi hazrati sultoni' ('sulton hazratlarining eng yaqin kishisi') degan unvonni beradi. Unga ko'ra Navoiy davlatning barcha ishlariga aralasha olardi.

Navoiy ijodi ixlosmandlari uning she'rlarini yig'ib, 'Ilk devon' (1464–65) tuzgan edilar, so'ngra 'Badoyiul-bidoya' ('Go'zallikning boshlanishi'), 'Navodirun-nihoya' ('Nodirliklar nihoyasi') nomli devonlar (1470–yillar) tartib berilgan. Lirik merosi umumiy hajmi 50000 misradan ortiq 'Xazoyinul-maoniy' nomli to'rt devon (1491–1498)ga jamlangan. Alisher Navoiy ijodining yuksak cho'qqisi 'Xamsa' asari (1483–85)dir, shoir birinchilardan bo'lib, turkiy tilda to'liq 'Xamsa' yaratdi va turkiy tilda shunday ko'lamdor asar yozish mumkinligini isbotlab berdi. 'Xamsa' tarkibiga 'Hayrat ul-Abror', 'Farhod va Shirin', 'Layli va Majnun', 'Sab'ai sayyor', 'Saddi Iskandariy' kabi dostonlar kiradi. Navoiyning tasavvufiy qarashlari deyarli barcha asarlarining ruhiga singgan bo'lsa-da, maxsus 'Lisonut-tayr' dostoni(1499)da, 'Nasoyimul-muhabbat' manqabasi'(1495–96)da, 'Tarixi anbiyo va hukamo'(1485–8), 'Arbain', 'Munjojt' singari asarlarida aks etgan. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng Navoiy asarlarini diniy va so'fiylik jihatidan o'rganish kengaydi, ular ob'ektiv va ilmiy bahosini olmoqda. 'Arbain', 'Munjojt' kabi asarlari chop etildi.

Navoiy merosining salmoqli qismi nasriy asarlardan iborat. Ular ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy va ilmiy-falsafiy yo'nalishdadir. 'Mahbul-qulub'(1500–01) Navoiyning so'nggi yirik asari bo'lib, unda ulug' mutafakkir adibning hayoti davomidagi kuzatishlari, to'plagan boy tajribasi o'z yuqori darajasida aksini topgan. Uch qismdan iborat bu asarda 'Soriun-nosning af'ol va ahvolining kayfiyati' (1), axloqiy muammolar (2), 'mutafarriqa favoyid va amsol surati' (3) masalalari ifodalangan.

'Xamsatul-mutahayyirin'('Besh hayrat',1494) asarida ustoz va do'sti Abdurahmon Jomiy, uning hayoti lavhalari, tariqati, yozishmalari, asarlari haqida hayratomuz hikoyalar keltiriladi. 'Holoti Sayyid Hasan Ardasher' (1488–89), 'Holoti Rahlavon Muhammad' (1493) asarlari manoqib-holot yo'nalishida bo'lib, ularda shoirga ustozlik qilgan buyuk shaxslar hayoti, faoliyati yoritilgan. 'Munshaot' (1498–99)

Navoiyning maktublari to'plami (jami 88 ta xat) bo'lib, ular sog'inchlik xatlari, navro'z tabriklari, ta'ziyanomalar, siyosiy o'gitlar, sulhnomalar va boshqa yo'nalishlardadir. Ular Husayn Boyqaro, Badiuzzamon va boshqa tarixiy shaxslarga bitilgan. 'Majolisun-nafois' (1490-91; 1497-98) tazkirasida turk tilidagi yozilgan dastlabki tazkira bo'lib, unda shoir sakkiz majlis doirasida 459 shoir va adib haqida ma'lumot bergan. Birinchi va ikkinchi majlisda tazkira tartib berilganda hayot bo'lmagan shoirlar, uchinchi majlisda shoirning zamondoshlari, to'rtinchi majlisda beshinchi majlisda Xuroson, oltinchisida Movaraunnahr, Kichik Osiyo va Eron, yettinchi va tiliga tarjima qilingan.

Navoiy 'Muhokamatul-lug'atayn' asarini o'z zamonidagi turkiy lahjalar, ziyolilar nutqi, badiiy va ilmiy asarlarning leksik-grammatik xususiyatlarini forsiy til xususitlari bilan qiyoslashga bag'ishladi. Jonli xalq tilida qo'llanilgan ko'plab so'zlarni asarga kiritib, adabiy tilda qo'llanilishiga sababchi bo'ldi. O'zigacha ishlatilgan so'zlarni yangi ma'no qatlamlarini ochdi. O'zbek tili grammatikasini Mahmud Koshg'ariydan so'ng ilmiy asosga soldi. O'zbek tilining badiiy va estetik imkoniyatlari kengayishiga sababchi bo'ldi. Fors va turk tillarida yaratilgan eng yirik va e'tiborli asarlarga murojaat qildi, shoir va olimlarni til istiqloli uchun kurashga chorladi. Aruz nazariyasiga bag'ishlangan 'Mezonul-avzon'(1492) asarida arab va fors aruzi qoidalarini turkiy tilda aniq va ravon tushuntirdi. Turk yozma va og'zaki she'riyati namunalarining vazn xususiyatlarini o'rgandi. Turkiy aruz tabiatini yoritish bilan birga turk she'riyati murakkab aruz tizimini boyitganini anglatdi.

'Tarixi muluki Ajam' ('Ajam shohlari tarixi',1488) qisqa tarix bo'lib, Eron shohlari xronikasi bayon qilingan 'Tarixi Tabariy', 'Shohnoma' asarlarini mantiqan to'ldiradi, ulardagi faktlarni izchil ilmiy tizimga soladi. Afsonaviy shoh Kayumarsdan sosoniylarning so'nggi vakili Yazdi Shahriyorgacha bo'lgan shohlar tarixini, mifologik talqinini beradi. 'Tarixi anbiyo va hukamo' ('Payg'ambarlar va hakimlar tarixi', 1485-1498) asarining birinchi bo'limida 'Qissasul-anbiyo'lar an'analarini davom ettirib, Odam alayhis-salomdan Nuh, Iso, Muso, Ya'qub, Sulaymon, Yusuf, Dovud kabi payg'ambarlar tarixiga oid qissalar keltiradi. Navoiy Luqmoni hakimga ham anbiyolar qatoridan joy beradi. Asarning 'Hukamo zikrida' deb nomlangan ikkinchi bo'limida insoniyat tarixida chuqur iz qoldirgan donishmand hakimlar Fishog'urs, Jomosp, Buqrot, Suqrot, Aflotun, Arastu, Bolinos, Jolinus, Batlimus, Buzurgmehr haqida ibratli hikoyalar keltiradi, ularning donishmandligi, ilmiy kashfiyotlari siri qisqa satrlarda talqin qilinadi.

Tasavvufiy asarlari

Navoiyning tasavvufiy qarashlari deyarli barcha asarlarining ruhiga singigan bo'lsa-da, maxsus "Lison ut-tayr" dostoni(1499)da, "Nasoyim ul-muhabbat" (1495-96)da, "Tarixi anbiyo va hukamo"(1485-8), „Arbain“, „Munojot“ singari asarlarida aks etgan.

"Lison ut-tayr"da borliq va ilohiyot haqidagi qarashlarini, inson, tabiat va hayot haqidagi fikrlarini qushlar tili va sarguzashtlari orqali bayon qilgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng Navoiy asarlarini diniy va so'fiylik jihatidan o'rganish kengaydi, ular ob'ektiv va ilmiy bahosini olmoqda. „Arbain“, „Munojot“ kabi asarlari chop etildi. Jomiyning „Nafahotul-uns min hazarotil-quds“ tazkirasini tarjima qilib va to'ldirib, so'z yuritilgan 618ta shayxlar sonini 770 taga yetkazdi.

Nasriy asarlari

Navoiy merosining salmoqli qismi nasriy asarlardan iborat. Ular ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy va ilmiy-falsafiy yo'nalishdadir.

"Mahbub ul-qulub"(1500-1501) Navoiyning so'nggi yirik asari bo'lib, unda ulug' mutafakkir adibning hayoti davomidagi kuzatishlari, to'plagan boy tajribasi o'z yuqori darajasida aksini topgan. Uch qismdan

iborat bu asarda „Soriun-nosning af’ol va ahvolining kayfiyati“ (1), axloqiy muammolar (2), „mutafarriqa favoyid va amsol surati“ (3) masalalari ifodalangan.

„Xamsatul-mutahayyirin“ („Besh hayrat“, 1494) asarida ustoz va do’sti Abdurahmon Jomiy, uning hayoti lavhalari, tariqati, yozishmalari, asarlari haqida hayratomuz hikoyalar keltiriladi.

„Holoti Sayyid Hasan Ardasher“ (1488-89), „Holoti Rahlavon Muhammad“ (1493) asarlari manolib holot yo’nalishida bo’lib, ularda shoirga ustozlik qilgan buyuk shaxslar hayoti, faoliyati yoritilgan.

„Munshaot“ (1498-1499) Navoiyning maktublari to’plami (jami 88 ta xat) bo’lib, ular sog’inchlik xatlari, navro’z tabriklari, ta’zianomalar, siyosiy o’gitlar, sulhnomalar va boshqa yo’nalishlardadir. Ular Husayn Boyqaro, Badiuzzamon va boshqa tarixiy shaxslarga bitilgan.

Tarix va iqtisodga oid asarlari

Navoiyning portreti. Portret Qirg’izistonning Isfana shahridagi Alisher Navoiy o’rta maktabining asosiy zalida uzoq yillar davomida turgan. Portret 2012-yil mahalliy qirg’iz rasmiylarining tazyiqi ostida asosiy zaldan olib tashlangan. Mahalliy rasmiylar maktab nomini almashtirishga harakat qilishmoqda.

„Tarixi muluki Ajam“ („Ajam shohlari tarixi“, 1488) qisqa tarix bo’lib, Eron shohlari xronikasi bayon qilingan „Tarixi Tabariy“, „Shohnoma“ asarlarini mantiqan to’ldiradi, ulardagi faktlarni izchil ilmiy tizimga soladi. Afsonaviy shoh Kayumarsdan sosoniylarning so’nggi vakili Yazdi Shahriyorgacha bo’lgan shohlar tarixini, mifologik talqinini beradi.

„Tarixi anbiyo va hukamo“ („Payg’ambarlar va hakimlar tarixi“, 1485—1498) asarining birinchi bo’limida „Qissasul-anbiyo“lar an’analarini davom ettirib, Odam alayhis-salomdan Nuh, Iso, Muso, Ya’qub, Sulaymon, Yusuf, Dovud kabi payg’ambarlar tarixiga oid qissalar keltiradi. Navoiy Luqmoni hakimga ham anbiyolar qatoridan joy beradi. Asarning „Hukamo zikrida“ deb nomlangan ikkinchi bo’limida insoniyat tarixida chuqur iz qoldirgan donishmand hakimlar Fishog’urs, Jomosp, Buqrot, Suqrot, Aflotun, Arastu, Bolinos, Jolinus, Batlimus, Buzurgmehr haqida ibratli hikoyalar keltiradi, ularning donishmandligi, ilmiy kashfiyotlari siri qisqa satrlarda talqin qilinadi.

„Vaqfiya“ (1481) asarida vaqf yerlari, mulklari, ularning miqdori, ulardan foydalanish, vaqf mulki va mablag’i evaziga quriladigan bino va inshootlar, bu yo’nalishda madrasa va xonaqohlarda o’rnatilgan tartiblar haqida fikr yuritdi. Navoiy o’z ixtiyorida mablag’lar hisobiga qurilgan xayriya muassasalari, ilmiy-madaniy binolar va bog’larni sanab o’tdi. Asar Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlarini o’rganish uchun ham muhim hujjatli manbadir.

Tarix va iqtisodiy yo’nalishdagi asarlari N.Veselovskiy, Yakubovskiy, Ya.G’ulomov, V.Zohidov, B.Ahmedov kabi olimlar tomonidan o’rganilgan.

Arab va fors tillaridagi asarlari. Alisher Navoiy fors tilida yozgan she’rlari asosida „Devoni Foni“ tuzilgan bo’lib, uning muqaddimasida „Sittai zaruriya“ („Olti zarurat“) va „Fusuli arbaa“ („To’rt fasl“) forsiy qasidalar majmualari berilgan. „Sittai zaruriya“ to’plamidagi qasidalar „Ruhul-quds“ („Muqaddas ruh“), „Aynul-hayot“ („Hayot chashmasi“), „Tuhfatul-afkor“ („Fikrlar tuhfasini“), „Qutul-qulub“ („Qalbdar g’izosi“), „Minhojun-najot“ („Qutilish yo’li“), „Nasimul-xuld“ („Jannat nasimi“) kabi nomlar bilan ataladi. Ular Xoqoniy, Dehlaviy, Salmon Sovajiy, Abdurahmon Jomiy asarlari ruhida, ularga falsafiy-mantiqiy javob tarzida yozilgan. „Fusuli arbaa“da Sulton Husayn Boyqaro madhidan so’ng „Bahor“, „Saraton“, „Xazon“ („Kuz“) va „Day“ („Qish“) vasfidan iborat. Muammo janri qoidalariga bag’ishlangan „Mufradot“ (1485) fors tilidagi ilmiy asarida mumtoz she’riyatdagi bu janrni nazariy jihatdan asosladi. Muammo va uni ifodalangan janrlar ruboiy, qit’a, tuyuq, ayrim hollarda g’azal munosabatini anglatdi. Muammolarni yechish usullarini o’rgatish barobarida 121 ta misol keltirdi. Navoiyning arab tilida „Sab’atul-abhur“ („Yetti dengiz“) nomli diniy-tasavvufiy ruhda lug’at xarakteridagi asar yozgani ma’lum. Biroq bu asar

nashr etilib, yetarli darajada o'rganilmagan. Alisher Navoiyning fors tilidagi merosi Fitrat, H.Sulaymon, N.Mallaev, Sh.Shomuhamedov, R.Vohidov, Boltaeva tomonidan o'rganilgan. Navoiy dahosi tufayli insoniyat tarixida dunyoning turli joylarida yashayotgan turkiy xalqlar yakqalam qilindi, millat ma'naviy merosi umumjahon xazinasidan mustahkam o'rin oldi. Mustaqil O'zbekistonda Navoiyni anglash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Respublikadagi eng yirik viloyatlardan biri va uning markazi, O'zbekiston Davlat mukofoti, O'zRFA Til va adabiyot instituti, opera va balet akademik teatri, O'zbekiston Davlat kutubxonasi, Samarqand Davlat universiteti va boshqa yuzlab madaniy-ma'rifiy muassasalar, jamoa xo'jaliklari ulug' shoir nomi bilan ataladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O.Madayev "Havoiiy suxbatlari", Oqituvchi, -T., 2018.-B158.
2. Yusupova D. Uzbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri), Akademnashr, -T.,2013.-B. 83,85.
3. Xomidiy X. Ganjalik pir //"Sino". 2002. №7. -B31.
4. Donishmandlar tuxfasi, Uzbekiston. -T.2009.-B.97,235.
5. Navoiy M.A.T, "Fan", -T.1997.-B.219.
6. Shomuxamedov M., Xazinalar jilosi, Gofur Gulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti,-T.1981.-B.229.